

НЕСИНОВА С. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
(Дніпропетровський університет
імені Альфреда Нобеля)

УДК 340.112: 34.01

ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ ПРАВОВОЇ ДІЙНОСТІ В ТЕОРІЇ ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню інституційного середовища в теорії права, розглянуто юридичні конструкції та їх зв'язок з правовим інститутом. Обґрунтовано потребу використання в теорії права більш ширших побудов (комплексів), ніж старі, часом досить вузькі конструкції, для досягнення більш високих рівнів узагальнення та проведення більш гнучких наукових досліджень.

Ключові слова: інституціоналізація, правовий інститут, юридична конструкція, правова система.

Статья посвящена исследованию институциональной среды в теории права, рассмотрены юридические конструкции и их связь с правовым институтом. Обоснована необходимость использования в теории права расширительных построений (комплексов), чем старые, порой весьма узкие конструкции, для достижения более высоких уровней обобщения и проведения более гибких научных исследований.

Ключевые слова: институционализация, правовой институт, юридическая конструкция, правовая система.

The article investigates the institutional environment in the theory of law, considered legal structures and their relationship with legal institutions. Substantiates the need for the use of a broader legal theory constructs (complex) than the old, sometimes very narrow design to achieve higher levels of generalization and a more flexible research.

Key words: institutionalization, legal institution, legal design, legal system.

Вступ. Процес інституціоналізації відбувається постійно в усіх сферах науково-практичної діяльності, в тому числі і в теорії права. Інструментарієм інституціоналізації завжди виступали юридичні конструкції, які дозволяли розкрити зміст того чи іншого правового явища. Але вже давно вчені-правознавці помітили, що оскільки наукова думка не стоїть на місці та постійно розвивається під впливом правової дійсності та результатами інших наук, теорія права потребує нового переосмислення фундаментальних наукових правил та введення нових конструкцій, які б дозволяли більш глибоко та гнучко розкрити сутність сучасної правової дійсності, сутності права, ролі державно-правової організації суспільства. Частково про це згадували такі вчені, як С. Алексєєв, Ж.-Л. Бергель, Ж. Карбоньє, Я. Ленгер, В. Червонюк, Н. Матузов, О. Киримова, О. Іоффе, В. Якушев та інші. Але на сьогодні відсутнє нове наукове комплексне дослідження, яке б дозволило в межах нових правових наукових знань переосмислити поняття правовий інститут, оскільки одна з основних конструкцій – правова система – виникла лише у 80-і роки ХХ ст.

Постановка завдання. Тому основними завданнями цієї статті є дослідження інституційності у сфері права, з'ясування ролі юридичних конструкцій у процесі інституціоналізації в праві та обґрунтування можливості розглядати правовий інститут в межах правової системи для досягнення більш високих рівнів узагальнення та проведення більш гнучких наукових досліджень.

Результати дослідження. Оскільки термін «інститут» має декілька варіантів використання; тому необхідно знайти таке тлумачення, яке охоплювало б відповідне значення даного терміна одночасно у сфері суспільних відносин, що регулюється правом, і у самому праві. Цим визначенням є інституціоналізація – «процес, а також результат процесу, в якому соціальні дії стають впорядкованими у стійкі соціально-структурні особливості» [1, с. 248].

На думку професора І.І. Санжаревського, «інституалізація» – це:

1) процес закріплення суспільних (політичних, соціальних, економічних, духовних) відносин у нормах (правилах, санкціях тощо) права і (або) моралі;

2) формалізація та впорядкування процесів виробництва, організації політичних відносин, що призводять до відтворення політичної системи суспільства, відтворення сформованих суспільних (політичних, соціальних, економічних, духовних) відносин [2].

Інституційне середовище виконує наступні функції: рамкове регулювання; забезпечення передбачуваності та стабільності; забезпечення свободи та безпеки; мінімізація зусиль для реалізації прав учасника правовідносин; передача даних.

Рамкове регулювання. Інститути в цілому регулюють діяльність учасників правових відносин шляхом обмеження набору доступних альтернатив. Це дозволяє мінімізувати кількість конфліктних ситуацій і досягти більш ефективної координації.

Забезпечення передбачуваності та стабільності. Інститути виконують найважливішу задачу – забезпечують передбачуваність результатів певної сукупності дій (тобто соціальної реакції на ці дії) і таким чином привносять в правову діяльність стійкість. Слідуючи тому чи іншому інституту дозволяє розраховувати на якийсь результат з можливістю оцінити сили для його досягнення.

Забезпечення свободи та безпеки. Інститути забезпечують свободу і безпеку дій у певних рамках, що виключно високо цінується учасникам правовідносин. Сукупність формальних інститутів задає рамки, в межах яких кожен учасник відносин вільний у діях, і його не покарає закон. Неформальні інститути визначають рамки, в межах яких учасник відносин вільний у діях, і його не покарає громадська думка.

Мінімізація зусиль для реалізації прав учасника правовідносин. В інтересах учасників правовідносин інститути дозволяють мінімізувати зусилля з реалізації своїх прав та інтересів. Крім того, інститути сприяють виконанню зобов'язань, взятих на себе учасниками. Наприклад, інститут юридичної відповідальності дозволяє особі, права якої порушено протиправною поведінкою, здійснити захист своїх прав та інтересів за допомогою державно-правових механізмів шляхом притягнення винної особи до певного виду відповідальності. З іншого боку, зазначення певних негативних наслідків (наприклад, неустойки, оперативного-господарських санкцій тощо) у договорі стимулює сторони виконувати взяті на себе зобов'язання належним чином та не порушувати права іншої сторони у договорі.

Передача знань. Передача знань відбувається шляхом формального або неформального навчання правилам. Приклад формального навчання правилам – інститут вищої освіти (бакалаврат, магістратура), чиєю головною функцією є навчання, яке здійснюється в різних формах за допомогою конкретних організацій. А прикладом неформального навчання правилам може виступати інститут сім'ї, одна з функцій якого полягає в тому, щоб забезпечити початкову соціалізацію дитини (неформальне навчання соціальним нормам, прийнятим у суспільстві, в тому числі й правовим).

Інститути успадковуються або в процесі навчання в рамках спеціально створеної для цього організації (наприклад, вузу), або безпосередньо в процесі діяльності (наприклад, фірми) [3]. Розширюючи таку думку, в процесі діяльності інститути не тільки успадковуються, вони ще розвиваються, вдосконалюються, трансформуються, проте також можуть і вмирати, у разі якщо вони перестають інтересувати суспільство або не визнаються ним, наприклад, у разі революційного розвитку суспільства чи держави.

При цьому інституціоналізація здійснюється за допомогою юридичних конструкцій, які можна назвати синтетичним або комплексним інструментом законодавчої техніки. Так, на думку професора В.І. Червонюка, «юридичні конструкції» – це специфічна побудова нормативного матеріалу за особливим типом зв'язків складових його елементів. Можна сказати, що юридична конструкція є специфічною побудовою прав, обов'язків і відповідальності в тексті нормативного акта чи іншого джерела права [4].

Зв'язок між правовим інститутом і юридичною конструкцією ще обґрунтував С.С. Алексєєв, відзначаючи, що один з найбільш яскравих показників регулятивних особливостей і інтелектуально-вольового змісту правового інституту – своєрідність властивої інституту юридичної конструкції [5, с. 123].

В.І. Червонюк зазначає, що використання конструкцій забезпечує об'єднання в тексті нормативного акту норм в єдиний інститут (наприклад, конструкція складу злочину) [4].

Але з такою думкою повністю погодитись не можна, оскільки за останні часи доволі часто інститутом стали називати будь-яку конструкцію в праві. Цю ж помилку, на наш погляд, робить і цей автор, оскільки визначаючи природу правового інституту важливо пам'ятати, що однією з головних ознак та характеристик правового інституту є наявність матеріальної складової – правовідносин. Отже, досить помилковим, на нашу думку, визначати правовим інститутом «склад злочину», або зокрема «громадянство», «дієздатність», «позовну давність», оскільки це є правові явища – поняття та категорії, які варто відносити до інструментарію правової науки.

Визначаючи роль та зміст інституту права вчені, зокрема В.І. Червонюк, І.В. Калинський, Г.І. Іванець, зазначають, що норми права, що містяться в тексті нормативного акта, існують не ізольовано одна від одної. Всі вони, підкоряючись єдиній меті та завданням регулювання, утворюють комплекс норм або конструкцію (найчастіше представляє інститут права) [4].

Однак в умовах розвитку сучасної юриспруденції та дослідження правових явищ, зокрема правових інститутів, варто зауважити, що найчастіше комплекс норм як правова конструкція в тексті

нормативного акту надає формальне закріплення певного правового явища – категорії, що дозволяє державі використовуючи єдину термінологію закріплювати порядок врегулювання тих чи інших суспільно-правових відносин.

Саме таке бачення правової конструкції узгоджується з думкою цих же науковців, що «юридична конструкція – це правове поняття особливої властивості, вона охоплює своїм змістом ряд однопорядкових понять нижчого порядку, поєднуючи їх в єдине ціле на основі єдиної спрямованості та єдності кінцевих цілей тих норм, які охоплюються даною конструкцією» [4].

Що стосується формулювання призначення юридичної конструкції, то варто, на нашу думку, у дефініції, наданій В.І. Червонюком: «введення в комплекс правових норм елемента логічної пов'язаності, що дозволяє розпізнавати єдність норм, що утворюють даний інститут, а також відносини цієї групи норм з іншими інститутами» [4], слово «інститут» замінити словом «комплекс норм».

Так, формулювання в Цивільному кодексі України загальної конструкції договору оренди (як поняття) дозволяє об'єднати ряд однойменних договорів оренди, зокрема прокат, оренда транспортних засобів, оренда будівель і споруд, оренда підприємства, лізинг. При цьому кожен із зазначених договорів оренди виникає лише при наявності конкретних осіб, об'єкту оренди, прав та обов'язків сторін за договором, тобто правовідносин, що становить матеріальну складову правового інституту.

Завдяки загальній конструкції «договір оренди», на кожний із зазначених договорів оренди поширюються норми, що регулюють питання об'єктів оренди, поняття орендодавця, форм державної реєстрації договору, термінів його дії, орендної плати, порядку користування орендованим майном, дострокового розірвання договору та ін. Але це лише правові поняття, закріплені на законодавчому рівні, які допомагають характеризувати певну групу суспільних відносин щодо оренди. При цьому було б помилковим стверджувати, що до правових інститутів належать «об'єкт оренди», «орендар», «форма державної реєстрації договору», «термін дії договору», «орендна плата», «порядок користування орендованим майном», «дострокове розірвання договору» тощо.

Інститут відрізняється також від юридичного правила й від загальних принципів. Юридичне правило, загальне правило поведінки, абстрактне і обов'язкове, виконання (покарання за невиконання) якого гарантується державною владою, зазвичай керує тільки окремими аспектами якогось соціального зв'язку. Юридичні правила виявляються окремими елементами системи, утвореної інститутами; останні групуються, незважаючи на їх неоднорідність, навколо спільної ідеї. Інститути поділяються на переважно спеціальні інститути або утворюють ширші за охопленням групи інститутів. Інститут сім'ї ділиться на легальну, позашлюбну чи прийомну сім'ю; цей інститут зачіпає поняття шлюбу, успадкування, влади батька, обов'язку сплачувати аліменти; його цікавлять права осіб, право, що регулює питання соціального забезпечення, фіскальне право, майнове право. Так, ми можемо розглянути спадкування, щоб, об'єднавши його з браком, усиновленням, батьківським авторитетом, дійти до інституту сім'ї. Однак на якому рівні ми не знаходилися, юридичне правило в силу своєї специфіки і ізолюваного, неповного характеру відрізняється від інституту, який залишається більшим, ніж просте юридичне правило, він являє собою системний комплекс правил, організований навколо однієї мети і на загальній духовній базі [6, с. 326].

Думка переважної більшості вчених-правознавців співпадає в одному: правовий інститут – це необхідна первинна спільність юридичних норм, група норм, що об'єктивно склалася всередині галузі права. Варто зауважити, що розглядаючи сутність поняття «правовий інститут» С.С. Алексєєв, О.А. Киримова, О.С. Іоффе, В.С. Якушев та інші прирівнювали даний термін до терміну «інститут права» в межах системи права.

Так, О.С. Іоффе стверджував, що юридичним інститутом слід вважати групу норм, що об'єднуються специфічним способом застосування загальногалузевого методу до регульованого ним виду суспільних відносин [7, с. 54].

В.С. Якушев визначав правовий інститут як засновану на законі сукупність норм, покликаних регулювати в рамках предмета даної галузі права певне суспільне ставлення, що володіє відносною самостійністю, а також пов'язані з ним похідні відносини [8, с. 66].

Натомість Ю.К. Осипов, визначаючи правовий інститут, не обмежує його певною галуззю права. Він вважає, що правові інститути – це відокремлені групи юридичних норм, що регламентують окремі види однорідних суспільних відносин або окремі сторони всіх відносин даного роду, незалежно від їх видової приналежності [9, с. 66].

У більшості випадків, під правовим інститутом вбачають систему норм, що входять в галузь і регулюють певну групу суспільних відносин.

Однак існують й інші думки. Д.А. Керімов, даючи визначення правового інституту, в якості його характерної ознаки називає автономність функціонування, відмічаючи при цьому інший його рівень порівняно з галуззю права [10, с. 97].

Вступаючи з ним в полеміку щодо цієї ознаки правового інституту та відстоюючи ідею розгляду правового інституту як структурного елемента системи права, О.А. Киримова все ж таки

приходить до висновку, що правовий інститут представляє собою відособлений комплекс правових приписів, що регулює за допомогою специфічних прийомів та способів однорідний вид або сторону суспільних відносин [11, с. 15]. Варто погодитись з думкою цього науковця, що правові інститути володіють таким ступенем виділення юридичних норм, що при вилученні з правового регулювання окремого правового інституту стає неможливою регламентація даного виду суспільних відносин.

Останнім часом в юридичній науці все частіше автори приходять до думки, що сучасну правову дійсність стало важко відбивати за допомогою старих, часом дуже вузьких конструкцій. Як зазначає Н.І. Матузов, потрібні більш широкі побудови (комплекси), що дозволять виробляти відповідно більш гнучкі й адекватні наукові операції, досягати вищих рівнів узагальнення, абстракції. Одна з таких категорій – правова система, що дає можливість аналізувати і оцінювати всю правову реальність в цілісному вигляді, а не окремі її компоненти.

Тому, на наш погляд, правовий інститут необхідно досліджувати не в межах системи права, як це прийнято в класичному розумінні його (як структурного елементу разом з нормою права і галуззю права). Це явище слід розглядати як феномен правової системи – «правової дійсності» певної держави, що в широкому смислі включає в себе такі активні елементи, тісно пов'язані між собою: власне право як система обов'язкових норм, виражених у законі, інших, визнаних державою джерелах; правова ідеологія; активна сторона правосвідомості; судова (юридична) практика, а також інші елементи, без яких правова система не могла б функціонувати.

На думку французького правознавця Ж. Карбоньє, правова система – це «вмістилище, осередок різноманітних юридичних явищ». Він відмічав, що юридична соціологія вдається до поняття «правова система» для того, щоб охопити весь спектр явищ, що вивчаються нею. Якби фраза «правова система» була лише простим синонімом об'єктивного (чи позитивного) права, то його значення було б сумнівним [12, с. 197]. Іншими словами, правова система – це сукупність внутрішньо узгоджених, взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів (явищ), за допомогою яких публічна влада чинить регулятивно-організуючий і стабілізуючий вплив на суспільні відносини, поведінку людей та їх об'єднань.

Як звертає увагу Я.І. Ленгер у своїх наукових працях, «повільна змінюваність чи навіть незмінність інституційної структури правової системи роблять визначенням розвиток тієї чи іншої країни. Досліджуючи умови, які визначають успіх чи неуспіх спрямованої правової реформи, зроблено висновок, що крім ретельного відбору інституційних зразків ключовими є також ефективне адміністрування нових правових норм; досягнення комплементарності старих та нових правових норм; укорінення нових правових норм на всіх рівнях правової системи. розкривається сутність цих напрямків та можливість застосування під час реформування правової системи України [13, с. 9].

В контексті такого підходу до реформування правової системи також досить слушним може бути розгляд правових інститутів саме в правовій системі, оскільки тоді правовий інститут не обмежується лише правом (формальною складовою), і виникає можливість дослідити всі аспекти та об'єктивні реалії тих правовідносин, тенденцій щодо їх трансформування в суспільстві під час застосування, враховуючи юридичну доктрину, правову ідеологію та юридичну практику. Це дозволить досягнути мети, якою є ефективне адміністрування нових правових норм, підкріплюючи їх діючими правилами контролю – вертикальними (з боку органів державної влади) та горизонтальними (з боку інших учасників правовідносин).

Також, варто погодитись з Я.И. Ленгер, що досягнення комплементарності правових інститутів передбачає вибудовування зв'язків між новими правовими нормами та нормами, що вже існують у суміжних галузях; забезпечення конгруентності взаємодіючих інститутів; запобігання інституційних розривів. Укорінення нової правової норми означає її проникнення на всі рівні правової системи (з верхнього рівня формальних законів на рівень неформальних практик і далі на більш глибокий рівень культурних традицій). Воно вимагає тривалих спеціальних зусиль у роз'ясненні змісту нового правила поведінки, навчанні новим практикам проходження цього правила поведінки, відшукуванні сил для підтримки в різних прошарках суспільства та легітимізації тієї чи іншої правової норми [13, с. 9].

Але процеси, що відбуваються в соціально-економічній структурі суспільства, глибокі перетворення в політичній системі диктують нагальну необхідність принципового оновлення всієї системи українського права, що дозволить більш гнучко реагувати на динаміку суспільних процесів, складність і специфіку міжнаціональних відносин, масштабність завдань, що вирішуються державою.

Висновки. Ступінь тяжіння норм не планується заздалегідь, нові правові інститути не виділяються штучно, а складаються об'єктивно. Інституціоналізація в правовій сфері важлива та не від'ємна від розвитку суспільства та держави. Процес інституціоналізації відбиває юридичні реалії на певному етапі розвитку держави та сприяє виконанню спеціально-юридичних функцій права. Юридичні інститути складають гармонійні групи, підкоряючись внутрішнім закономірностям формального права, але в той же час розвиваючись у правовому житті, об'єднуючи (угруповуючи) конкретні суспільні відносини, які мають бути врегульовані правовими нормами.

Враховуючи потребу сучасної правової науки у більш детальних та гнучких наукових дослідженнях правової дійсності, вважаємо можливим розвивати ідею розгляду поняття «правовий інститут» в контексті правової системи. Не існує потреби в заміні концепції права (системи права) концепцією правової системи. Саме існування правових інститутів повинно стати складовою частиною концепції правової системи як найбільш широкого і багатоаспектного відображення правової дійсності.

Список використаних джерел:

1. Джери Д., Джери Дж. Большой толковый социологический словарь. – М. : АСТ, Вече, 1999 ; Т.1., А-О. – 544 с.
2. Политическая наука : словарь-справочник. сост. проф пол наук Санжаревский И.И.. 2010.] Автор и составитель Санжаревский И.И., д. полит. н., проф. Издание 6-е, испр. и доп. 2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://glos.virmk.ru>
3. Кузьминов Я.И., Бендукидзе К.А., Юдкевич М.М. Курс институциональной экономики: институты, сети, транзакционные издержки, контракты [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.econline.edu.ru/textbook/Glava_2_Ekonomi4esko/2_5_Instituty/PonRtie_instituta
4. Элементарные начала общей теории права : учеб. пособие для вузов / Червонюк В.И., Калининский И.В., Иванец Г.И. / под общей ред. д-ра юрид. наук, проф. В.И. Червонюка. – Право и закон, М. : КолосС, 2003. – 544 с.] [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://slovari.yandex.ru/~книги/Элементарные%20начала%20общей%20теории%20права>
5. Алексеев С.С. Структура Советского права. Монография. – М. : Юрид. лит., 1973. – 269 с.
6. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Под. общ. ред. В.И. Даниленко / Пер. с фр. – М. : Издательский дом NOTA VENE 2000. – 576 с.
7. Иоффе О.С. Структурные подразделения системы права (на материалах гражданского права) / О.С. Иоффе // Ученые записки / ВНИИСЗ. Вып. 14. – М., 1968. – С. 45–60.
8. Якушев В.С. О понятии правового института / В.С. Якушев. // Правоведение. – 1970. – № 6. – С. 61–67.
9. Осипов Ю.К. Понятие институтов гражданского процессуального права / Ю.К. Осипов // Правоведение. – 1973. – № 1. – С. 54–60.
10. Керимов Д.А. Потребность, интерес и право (к вопросу об объективном и субъективном в праве) / Д.А. Керимов // Правоведение. – 1971. – № 4. – С. 95–103.
11. Киримова О.А. Правовой институт (теоретико-правовое исследование) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.01. – Теория права и государства ; история права и государства ; истории политических и правовых учений / О.А. Киримова ; Саратовская государственная академия права. – Саратов, 1998. – 23 с.
12. Карбонье Ж. Юридическая социология / Пер. с франц. и вступ. статья В.А. Туманова. – М., 1986. – 250 с.
13. Ленгер Я.І. Реформування правової системи як засіб підвищення її ефективності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Я.І. Ленгер ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 16 с.

